

BIJDRAGE

HEILI VERSTRAETE

DE RUSSISCHE INSPIRATIE VAN JORIS VAN SEVEREN

DEEL 1

De beelden van de Verdinaso-landdagen in de jaren 1930 tonen een donkere massa van duizenden uniformen in het gelid voor een kleine ernstig kijkende man, omringd door vlaggen en andere symboliek. Dergelijk militant vertoon was in het interbellum niet het monopolie van een beweging of partij, niet in Europa en ook niet in België. Het politieke spectrum vertoonde een ruime variëteit van visies in vele schakeringen, - van conservatief tot progressief, van katholiek tot vrijzinnig, van democratisch tot totalitair, - en was daardoor bijzonder complex, op alle niveaus, in iedere partij, in iedere fractie, vaak in de evolutie van politieke spelers zelf.

Hetzelfde gold voor de Vlaamse beweging, ook daar woedden die tegenstellingen en werd de strijd om de macht even verbeterd gevoerd. Tegen het einde van het interbellum kende zij zelfs twee fascistische bewegingen die elkaar bekampten, het Verbond van Dietsche Nationaal Solidaristen (Verdinaso) van Joris Van Severen en het Vlaamsch Nationaal Verbond (VNV) van Staf De Clercq. Niet alle Vlaams-nationale tenoren waren gelukkig met een evolutie richting fascisme, maar zij waren niet sterk en niet talrijk genoeg geweest om die tegen te houden.

Om de fascinatie te kunnen begrijpen die Van Severen in het interbellum op zijn volgelingen had, is het van belang zijn evolutie tijdens de Eerste Wereldoorlog en in de eerste jaren erna te bestuderen, i.c. het eerste decennium waarin heel Europa poogde vanuit de chaos een nieuwe samenleving op te bouwen. Ook voor hem was die periode, - vanaf zijn mobilisatie in 1914 tot het moment waarop zijn eerste re-

^ Het podium en de massa tijdens de vierde Verdinaso landdag op 4 augustus 1935 in Sint-Kruis-Male. [ADVN, VFA 1084]

alisatie, het tijdschrift *Ter Waarheid* (1921-1924), ophield te bestaan, – cruciaal in zijn ontwikkeling. Daarover is nog steeds geen allesomvattende studie verschenen, wel veel publicaties, overvloedig gestoffeerd met fragmenten uit zijn geschriften, wat de lezer ook toelaat om eventueel tot andere conclusies te komen. Vooral zijn dagboeken zijn verhelderend, zij geven een beeld van wat hij las en op welk moment, hoe hij erop reageerde, wat een tijdelijke, soms modieuze interesse bleek en wat hem blijvend zou vormen. Die factoren zorgen ervoor dat zij, ondanks de reserves die bij egodocumenten nodig zijn, bij dit onderzoek een belangrijke primaire bron zijn.¹

1 Omwille van duidelijkheid én beknoptheid is in bepaalde gevallen toch geopteerd voor het gebruik van afkortingen in tekst en voetnoten, met name bij Van Severens dagboeknotities (afkorting D, gevolgd door jaartal), voornamelijk uitgegeven in de *jaarboeken van het Joris Van Severen Genootschap* (afkorting: JVSG, jb. 2).

1914: *Die vervloekte oorlog* – Joris van Severen, soldaat van de klasse '14, artikel met uitgebreide dagboekcitataten, becommentarieerd door D. Vanacker, D 1914, JVSG jb. 2.

Bij volgende dagboeken is het commentaar van M. Cailliau en K. Ravvys.

1918, november-december: D 1918, JVSG, jb. 13.

1919: D 1919, JVSG, jb. 14.

1920, januari-april: D 1920, JVSG, jb. 16.

1920, mei-september: D 1920, JVSG, jb. 17.

1920, oktober-december: D 1920, JVSG, jb. 19.

Bij de apart uitgegeven oorlogsdagboeken is de afkorting OD gebruikt, gevolgd door datum of p.: 1914-1918, oorlogsdagboeken: *Die vervloekte oorlog. Dagboek 1914-1918*, uitgegeven en ingeleid door D. Vanacker, Kapellen, 2005. – afkorting: OD, gevolgd door datum of p.

Die periode in Van Severens leven wordt soms als zijn 'linkse' periode omschreven, wat voornamelijk terug te voeren is tot een thema dat in zijn oorlogsdagboeken opvalt: zijn tijdelijke belangstelling voor Rusland. Daarin stond hij trouwens niet alleen, zowel de linkse als rechtse Europese intellectuelen hadden Rusland ontdekt. Kenmerkend is wel de dichotomie waarmee hij 'de Russen' tot zich nam, vanuit twee zeer verschillende en voor hem symptomatische optieken. Enerzijds was hij op een romantische manier gefascineerd door Dostojevski, de schrijver met wie hij Rusland en de Russen identificeerde, anderzijds verwelkomde hij de Russische revolutie, waarbij zijn bewonderende aandacht vooral de politieke tactiek gold, eerder dan de ideologie. Ook temporeel was er een onderscheid: zijn literaire belangstelling was het grootst tijdens de Eerste Wereldoorlog, de politieke kwam vooral vanaf 1917 in beeld en bleef niet beperkt tot het revolutionaire Russische voorbeeld. En beide benaderingen waren, binnen Van Severens zeer brede intellectuele belangstelling, vooral symptomen van een eerder modieuze, vrij oppervlakkige en voorbijgaande belangstelling voor 'linkse' visies, gaande van de Russische revolutie over Clarté tot christenanarchisme.

Die dichotomie verruimt ons onderzoeksterrein aanzienlijk. Niet zozeer wat de literaire component betreft, – daar heeft Van Severen zelf zich vrij consequent beperkt tot Dostojevski, – maar wel op politiek vlak, aangezien zijn evolutie in die periode gekenmerkt werd door een steeds duidelijker sympathie voor 'revolutionair rechts' gedachtengoed. Daarbij speelde niet alleen de persoonlijke context (i.c. de oorlogservaring en de verwerking ervan) een rol, maar ook de politieke en culturele context waarbinnen hij evolueerde, en die, getekend door de tijd, zeer divers en polemisch van karakter was. Ook de bronnen die daarbij geraadpleegd moeten worden zijn zeer uiteenlopend: van egodocumenten (Van Severens dagboeken, brieven en een aantal bijdragen in *Ter Waarheid*) tot breder historisch onderzoek rond dat eerste kwart van de twintigste eeuw en wel op twee terreinen: de Russische revolutie en de weerklank ervan in Europa, en de receptie van de Russische literatuur.

DE IMPACT VAN DE GROOTE OORLOG

Als soldaat klasse '14 werd George/Joris Van Severen tijdens zijn studie rechten opgeroepen en na zijn opleiding als onderluitenant naar het front gestuurd. In zijn dagboeken komt hij naar voren als een jonge romanticus, nog helemaal doordrongen van het fin-de-siècle gevoel, die zijn toekomst zag in het flamingantisme en in de literatuur, het leger en de oorlog daarentegen zag hij helemaal niet zitten. Moedig was hij wel, hij deed althans geen pogingen om al was het als '*embusqué*' aan het front te ontsnappen, maar een échte antimilitaristische rebel, zoals hij zichzelf graag omschreef, was hij niet, met al zijn opstandigheid bleef hij een klassieke bourgeois. Zijn dagboeken en brieven schetsen een jongeman die gulzig aan het zoeken was naar een visie en naar de rol die hij vooraan in de maatschappij wou spelen.

Wat vooral opvalt is zijn complexe persoonlijkheidsstructuur, uitstekend getypeerd door Vanlandschoot: "*een scherpe geest, [die] op het randje van dor intellectualisme moei-*

^ Foto Joris Van Severen met handtekening, s.d. [ADV, VFA 4364]

zaam co-existeerde met een ongebreideld gemoedsleven, [gekoppeld aan] een nogal eng, integralistisch katholicisme”, dat hem was meegegeven in het jezuïetencollege Sint-Barbara (Gent). In de biografische studie *Joris van Severen. Een aristocraat verdwaald in de politiek* omschreef Wils hem als een kunstenaar met een “Faustiaanse drang naar zelfrealisatie”, die met zijn werk, “zoals Ibsen”, de maatschappij wou veranderen.² Een interessante illustratie daarvan is een citaat uit een brief van Van Severen aan zijn vriend Gouzée:

“[met mijn lectuur bereid ik me voor op] de verwezenlijking van een grote gemeenschapsidee: een Vlaams volk volledig vrij en herboren tot de wezenlijke Grootheid. Lach niet, je weet best dat ik geenszins een sociaal werker wil zijn. Niets steekt mij zó tegen. Ik wil ageren door de Ibsenianse ideeën die ik overal verspreid waar ik kan, en die ik later in letterkundige werken zal verspreiden. Stel je mij niet voor als de onnozelaar van een bourgeois die, bewogen door de armoede van het volk, volksmaatschappijtjes gaat opzetten.”³

Opvallend is ook dat hij “grootsheid” nastreeft voor een overigens abstract Vlaams volk, en niet zozeer bewogen werd door het daadwerkelijk streven naar sociale rechtvaardigheid, een contradictie die niet uit het oog verloren mag worden bij zijn “linkse periode” in de eerste jaren na de oorlog. Zijn definitie van een “revolutionair gemoed” was toen nog heel wazig en religieus:

“Révolution à cause de la justice outragée, de Dieu outragé, à cause des pauvres. Je ne m'occuperais désormais dans le mouvement flamand que des amis des pauvres. Elles sont les plus exigeantes de Dieu et il faut les associer à Dieu par un amour actif et violent. Augmenter la conscience de souffrir avec le Christ et en lui, et embellir merveilleusement notre terre. (...) Les pauvres: c'est le Christ, donc ma vie à eux. Active et artistique: idée ibsenienne, âme dostoïevskienne.”⁴

2 R. Vanlandschoot, *De unieke betekenis van 'Ter Waarheid' 1921-1922 en het cultuurpolitieke klimaat in Vlaanderen na de Eerste Wereldoorlog – Verfijnde biografie van een cruciale periode in het leven van Joris Van Severen*. (I), in: *JVSG* 12, p. 33. Vanlandschoot heeft in verschillende bijdragen Van Severens dagboeken en publicaties van 1917-1927 bestudeerd en becommentarieerd (infra); L. Wils, *Joris van Severen. Een aristocraat verdwaald in de politiek*, Leuven, 1994, p. 14, zie ook L. Wils, *De jonge Joris Van Severen*, in: *WT*, jg. 70, 2011, nr. 4, pp. 365-374. Een interessante, genuanceerde analyse van Van Severen en zijn evolutie biedt L. Schepens, *Joris Van Severen: een raadsel*, in: *Ons Erfdeel*, jg. 18, 1975, pp. 221-237.

3 OD 27 01 1917. Van Severen leerde de Franstalige Antwerpenaar Charles Gouzée de Harven kennen bij zijn verwante Maria Belpaire (“Mamieke”), wier villa Swiss Cottage in De Panne aan het front een intellectuele haven was voor politici, schrijvers en kunstenaars. Hij bleef een innig contact houden met Gouzée met wie hij over kunst, letterkunde en filosofie kon discussiëren.

4 OD 05 04 1917, Witte Donderdag. Citaten worden letterlijk weergegeven, inclusief eventuele fouten.

Van Severens (soms quasi manisch-depressief afwisselende) tegenstrijdigheden die al in zijn oorlogsdagboeken worden blootgelegd, zijn niet gering. Op persoonlijk vlak valt direct de tweespalt op tussen zijn bijna geëxalteerd naar mystiek neigend katholicisme en zijn rijk zinnelijk leven (zijn opeenvolgende passionele relaties met onbereikbare vrouwen,⁵ aangevuld met veelvuldige verliefdheden en al dan niet betaalde avontuurtjes). Ook wat het hoge doel betreft dat hij wou nastreven (zie citaten), gaapte er een kloof tussen ideaal en realiteit. Bij het uitbreken van de oorlog al bleek dat het Vlaamse volk, dat hij (op flamingantische wijze) ophemelde om zijn “*eigenzinnige rijkdom*” en “*schone gezonde menselijkheid*”, alleen misprijzen en afkeer opwekte wanneer hij er lijflijk mee geconfronteerd werd.⁶ Tijdens zijn militaire opleiding in oktober 1914 schreef hij meermaals zijn wanhoop neer:

“Il me faut un ami, un amour, quelqu'un à qui je puisse parler le coeur ouvert, qui me comprenne, qui sente comme moi, voie comme moi. (...) Je me console à la vue en moi-même de mes amis vrais et uniques: Dostojevski, Vermeylen, le Christ, Suarès. Avec ceux-là je converse quand je puis physiquement être seul, car voilà tout juste la douleur même: je suis tout à fait seul et je ne suis jamais laissé seul. (...) C'est l'équivalent des tristes tableaux que Dostojevski nous trace du peuple pauvre des Russes et de la population des retenus de la Sibérie. Quelle végétation luxuriante de basse vulgarité et de misérable méchanceté est ce peuple jeune de nos Flandres.”

Die afstandelijkheid kon je toen nog aan zijn jeugd wijten, maar de tegenspraak tussen zijn ideaalbeeld en de manier waarop hij de doorsnee Vlaming omschreef, bleef een constante, of het om zijn medesoldaten ging of zijn kiezers, de Leider bleef zich verheven voelen boven de massa die hij achter zich kon mobiliseren. Ook na de trauma's van de wereldoorlog bleef zijn interpretatie van het *Plus est en vous* van het college gelden, zoals bleek in het manifest van *Ter Waarheid* waarin Van Severen toonde hoe hij zich doordrongen voelde van het “*Apostolaat om de menschen op te roepen naar hun grootheid*”, met andere woorden, hoe hij zichzelf en zijn gelijkgestemden tot een

5 Mrs. Katia Innes-Taylor, Germaine Ducobu, Rachel Baes, allemaal getrouwde vrouwen. Toen Ducobu weduwe werd, had hij evenwel geen zin haar te trouwen, zijn leven “*behoorde Vlaanderen en het mensdom toe*”, maar zij wou een “*kleinzielig conventioneel burgerleventje*” en was niet bereid zich te gedragen als een evocatie van “*les créatures Dostoïevskiennes*” (zie D 1919, JVSG 14; D 1920, JSVG 16; D 1920, JSVG 17; D 1920, JSVG 19).

6 OD 24 08 1914. Zie ook OD, p.28-35 en D. Vanacker, in: D 1914, JVSG, jb. 2.

7 D. Vanacker, in: D 1914, JVSG, jb. 2. August Vermeylen (1872-1945) Belgisch kunsthistoricus, letterkundige, hoogleraar en schrijver, politicus bij BWP. Hij verdedigde de visie dat de toekomst van Vlaanderen in Europees verband gezien moet worden en gebouwd moest zijn op culturele en economische krachten (o.m. in *Vlaamsche en Europeesche Beweging* (1901) en *Kritiek der Vlaamse Beweging* (1905), beide in dbnl). Van Severen verwees herhaaldelijk naar Vermeylen.

André Suarès (1868-1948), van Italiaans-Joodse afkomst, veelschrijver, publiceerde in *La Nouvelle Revue française* (NRF, 1912-heden) en *Cahiers de la Quinzaine* (1900-1914). Van Severen schreef o.m. over Suarès' werk *Trois hommes: Pascal, Ibsen, Dostoïevski* (1913). OD 06 09 1917. Suarès bleef een constante bij hem.

aristocratische elite wou vormen die, boven de massa, haar zou leiden naar verlossing. Het citaat is ook symptomatisch voor wat soms als namedropping overkomt, het nogal dweperig aaneenschakelen van zeer uiteenlopende figuren: “*Ah mon décadentisme. Je sens en moi Ibsen, Dostojevski, D’Annunzio, Hello, Bloy, Rabindranath Tagore, Spinoza et Suarès. Quel tumulte!*”.⁸ Dat getuigt vooral van Van Severens weetgierigheid én de chaos in zijn nog jonge geest. Trouwens, de meesten zullen hem blijven beïnvloeden.

VAN SEVEREN EN DE ‘RUSSISCHE ZIEL’

Het is dus die jonge Van Severen die de Russische literatuur leerde kennen, en de toen opgedane indrukken zullen niet veranderen, meer zelfs, nauwelijks aangevuld worden na die oorlogperiode. Zoals zovele Europeanen rond de eeuwwisseling kende hij “*de Russen*” vanuit enkele romans van Dostojevski en Tolstoj,⁹ in wier werk zijn eigen religieus-conservatieve visie aanwezig is. Zij beschreven werelden waarin hij zich thuis voelde. Bij Dostojevski werd hij vooral geestdriftig om diens vermogen de mens in al zijn zwakheden uit te beelden en hem tegelijkertijd de troost van de christelijke heilsboodschap voor te houden. Bij Tolstoj, die minder aandacht kreeg, is het typerend dat hij de latere, religieus-moralistische Tolstoj las, vooral de werken die verschenen na diens ‘beking’.¹⁰ Die oude Tolstoj sprak hem ook aan om zijn kritiek op de bestaande structuren en zijn evangelisch anarchisme, evenwel zonder dat hij dieper inging op Tolstojaanse essays rond die thema’s.¹¹

Maar die paar romans maakten Van Severens beeld zeer eenzijdig. Ook al zijn ze van twee wereldschrijvers, het blijft onvoldoende om zich een beeld te kunnen vormen van wat er in Rusland omging in de negentiende en begin twintigste eeuw, temeer omdat de evolutie daar niet minder ingrijpend, intens en gevarieerd was dan in de rest van Europa. In die autocratie speelde de literatuur (waartoe ook de publicistiek gerekend mag worden) immers een heel belangrijke rol, het was zowat de enige manier waarop de intelligentsia zich kon manifesteren en communiceren, van Petersburg en Moskou tot in de verste uithoeken van de provincie.¹² Wie de Russische revolutie

8 OD 19 01 1917. Hij vermeldde hen vaak in juxtapositie, als om zijn eigen twijfelen te illustreeren: “*Sa [= d’Annunzio] conception de la vie est éminemment belle d’une beauté extérieure et riche (accessible seulement aux riches). Quel abîme d’ici à l’amour Dostoievskien!*” (OD 14 04 1916).

9 Fjodor Michajlovitsj Dostojevski (1821-1881); Lev Nikolajevitsj Tolstoj (1828-1910).

10 Rond 1875 maakte Tolstoj periodes van depressie door. Hij vocht tegen de zinloosheid van het leven en de onontkoombaarheid van de dood, tot hij rond 1878 in de leer van Christus de leidraad vond voor een zinvol bestaan.

11 Tolstoj schreef over geloof, opvoeding, politiek, voeding, kunst, antimilitarisme, antisemitisme etc. In de periode 1882-1906 werden zeker een tiental essays vertaald in het Nederlands. E. Waegemans, C. Willemsen, *Bibliografie van Russische literatuur in Nederlandse vertaling. 1789-2019, 2019* (elektronische versie).

12 De publicistiek, – of wat men de *tolstye žurnaly* (letterlijk: dikke tijdschriften) noemt, – speelde die belangrijke rol niet alleen vóór de revolutie, maar ook in de Sovjetunie. Zeer veel literaire werken verschenen eerst in afleveringen in die tijdschriften.

als inspiratie wil gebruiken voor een eigen revolutie zou zich daarvan op zijn minst bewust mogen zijn, wat bij Van Severen, ondanks zijn eruditie en leeshonger én de toen beschikbare informatie, niet het geval bleek te zijn.

In de Russische literatuur sprak Dostojevski hem duidelijk het meest aan. De auteur en zijn werk stonden het dichtst bij zijn persoonlijkheid, zeker tijdens de oorlog, toen hij zichzelf nog aan het zoeken was.¹³ Het gevolg daarvan is dat zijn Rusland-enthousiasme in die fase vooral gevoed werd door het (hardnekkige) romantisch geïnspireerde beeld dat de slavofielen verheerlijkten (en verheerlijken):

"[de Russen] zijn de redders, de verlossers, de zaligmakers van heel Europa (...) de heiligmakende kracht en de natuursterke macht van het leven zelf (...) Zij zijn de mensen van Christus en naar Jezus' hart, die prachtige Russen, en ik vind geen woorden om de almachtige klopping, de verbijsterende liefdebedwelming en bewonderingsextase van mijn brandend en bevend hart te beelden. Ja, mijn Suarès' "amour à la Russie et tendresse pour elle" (...) Ik zou willen een Claudeliaanse hymne schrijven aan de Russen."¹⁴

WIENS 'RUSSISCHE ZIEL'?

Al in september 1914 verwelkomde Van Severen de veranderingen die de oorlog ook in Rusland op politiek vlak meebracht als de definitieve start van de revolutie. Waartegen die gericht was, waarop zij zich baseerde, wie de dragende krachten waren, dat bleef allemaal onduidelijk in zijn commentaar, maar zeker was dat zij *"tot het verre Siberië [zou] doorstromen en de grote doden wekken die gingen sterven voor haar triomf, die de profeten waren van het nieuwe leven en de martelaren voor 't gedacht dat zij in aantocht hadden gezien"* (OD 01 09 1914). Niets in zijn geschriften geeft aan over welke *"profeten"* en *"martelaren"* het gaat, welke ideeën zij verkondigden, welke idealen zij koesterden.

Geen verwijzingen naar de *dekabristy*, de beroemdste ballingen in Siberië, laat staan naar hun ideeën, die beschouwd kunnen worden als de Russische echo van 1789. Toen de geallieerden in 1814 Napoleon verslagen hadden en Frankrijk bezetten, waren de Russische officieren ervan overtuigd geraakt dat Rusland dringend moest hervormen, wilde het nog een rol van betekenis spelen. Onder hen verschillende strekkingen, van republikeinen tot voorstanders van een constitutionele monarchie. Na de dood van

— 13 K. Ravyts merkt terecht op dat *"het merkwaardig [is] hoe de latere rationalist Van Severen zich zo liet bedwelmen door de in wezen antirationalistische Dostojevski. Deze vertrouwde niet op de kracht van de kennis en het verstand"*. K. Ravyts, *Literaire voorkeuren van Joris Van Severen in WO I (1914-1918)* [...], p. 22.

14 OD 10 06 1916, het laatste citaat: OD 10 06 1917. Zijn enthousiasme gold hier het Broesilov-offensief, dat bedoeld was om de druk op het front bij Verdun te verlichten. Generaal Broesilov paste in Galicië voor het eerst de tactiek toe van verspreide aanvallen op zwakke schakels in het front, in plaats van de klassieke brede aanval met een massale *'human wave'*. Hij had succes, maar de Russische bevelhebbers, die de doorbraak hadden moeten ondersteunen, bleven de klassieke methodes hanteren, met als gevolg dat dit offensief (van juni tot september 1916) uiteindelijk de strijdende partijen enkele miljoenen doden kostte, en er wellicht mede voor zorgde dat de Russische revolutie des te meer onvermijdelijk werd.

^ Fjodor Michajlovitsj Dostojevski geschilderd door Vasily Perov, 1872.
[Wikimedia Commons]

Aleksandr I ontketenden zij bij de troonsopvolging op 14 december (dekabr) 1825 een mitterij die een enorme uitbreiding nam. De opstand werd bloedig neergeslagen, vijf leiders opgeknoopt, honderden gestraft of verbannen, en diegenen die Rusland wilden moderniseren waren voor enkele decennia gemuilkorfd.

De *dekabristy* worden als de voorlopers beschouwd van de hervormers, zowel van de *zapadniki* die zich lieten inspireren door het Westen (*zapad* in het Russisch), als van de *narodniki* (*narod* betekent 'volk').¹⁵ De *narodniki* waren de belangrijkste revolutionaire

¹⁵ In het Westen wordt *narodniki* daarom meestal vertaald als 'populisten' (afgeleid van po-

stroming vóór 1917, zij streefden naar een eigen agrarisch socialisme op basis van de *obščina* of de *mir*, de traditionele Russische dorpsgemeenschap, zij wilden het volk een stem geven, het steunen tegen de onderdrukking door een elite die er helemaal van was vervreemd. Na 1900 werden zij politiek vertegenwoordigd door de Sociaal-Revolutionaire Partij (SR), de niet-marxistische socialistische partij, waarvan Kerenski een van de leiders was, en die komt wel enkele keren voor in zijn oorlogsdagboeken, maar Van Severen leek vooral door Kerenski's liefdesleven geboeid, niet door de ideeën van de *narodniki*.¹⁶

Geen verwijzingen ook naar het revolutiejaar 1905, het gevolg van de Russische nederlagen in de Russisch-Japanse oorlog, noch naar de daaruit voortvloeiende (vergeefse) pogingen om een constitutionele democratie in te voeren. Ondanks de brede weerklink van democratisch gerichte stromingen kon het tsaristisch regime, met zijn logge staatsapparaat, immers nog op genoeg medestanders rekenen die de maatschappelijke orde niet wensten te veranderen. En wellicht nog belangrijker was de onvoorwaardelijke steun van de orthodoxe kerk aan de tsaar, de *bogomazannyj* (door God gezalfde).

Maar de autocratie kon niet verhinderen dat het intellectuele en politiek-culturele leven al vanaf de Napoleontische tijd definitief verdeeld was in twee stromingen, *slavofielen* en *zapadniki* (westersgezinden), wier maatschappijvisie te vergelijken was met die van conservatieven en democraten in onze contreien.¹⁷ De *slavofielen* vormden een religieus-filosofische stroming die zich verzette tegen westerse invloeden en terug wou naar de waarden van een geïdealiseerde pre-Petrinische maatschappij.¹⁸ Hun instelling verschilde in wezen niet zo veel van die van de traditionalistische Vlaams-nationale beweging, waarin een geïdealiseerd Vlaanderen van de middeleeuwen geëkoesterd werd als bron van alle wijsheid en cultuur. De *slavofiele* zienswijze lag dus helemaal in de lijn van Van Severens Vlaams denken en verklaart wellicht deels zijn voorliefde voor Dostojevski.

Maar net als in de Vlaamse beweging waren er in Rusland ook liberale denkers, die Ruslands redding zagen in de Verlichtingsideeën van het Westen. Die westersgezinden of *zapadniki* genaamd, waren progressief ingesteld en pluralistischer dan de *slavofielen*. Ook zij kenden auteurs van wereldniveau, zoals Toergenjev en Herzen, die in Rusland

pulus), evenwel zonder de negatieve connotatie die het woord in de hedendaagse politiek heeft. Ook bij 'anarchist' moet trouwens dezelfde scheiding gemaakt worden tussen filosofie en connotatie.

¹⁶ OD 22 10 1917. Bijna alle andere citaten zijn notities (bij het lezen van *New Europe*), waarin Van Severen Kerenski vermeldde als opponent van Lenin (OD 12 11 1917, 04 01 1918, 29 01 1918, 10 02 1918, 01 05 1918).

¹⁷ Beide stromingen zijn nog steeds op alle niveaus aanwezig in de Russische samenleving.

¹⁸ Refereert naar de tijd vóór Peter de Grote (1672-1725), die Rusland drastisch probeerde te moderniseren naar Westers model. De *slavofielen* waren ook vóór de eenheid van alle Slaven. Dat panslavisme was heel levendig in Polen en Tsjechië. Zie infra Masaryk en *New Europe*.

én Europa even bekend en even geëerd waren als hun generatiegenoten Dostojevski en Tolstoj, maar bij Van Severen komen zij alleen zeer terloops voor. Nochtans vertolkte Toergenjev de polsslagen van zijn tijd op een tijdloze, toegankelijke, empathische manier en wordt hij daarom nog steeds beschouwd als een van de belangrijkste negentiende-eeuwse realisten.¹⁹ Herzen had grote invloed op de liberale en socialistische stromingen in Rusland. In de emigratie bleef hij onverminderd, als schrijver, publicist en uitgever, zijn gematigde en matigende politieke rol spelen. Teleurgesteld door de politieke ontwikkelingen in het Westen na het revolutiejaar 1848 hoopte hij op een eigen Russisch 'socialisme', waardoor hij beschouwd wordt als de vader van de *narodniki*. Die ideeën ontplooidde hij al in 1852, in *Le peuple russe et le socialisme. Lettre à Monsieur J. Michelet, Professeur au Collège de France*.²⁰

Herzen en Toergenjev waren dus even prominent aanwezig in het culturele Frankrijk waarmee Van Severen zoveel affiniteit voelde. Bovendien werd hun werk nog vóór de Eerste Wereldoorlog ook in het Nederlands vertaald, maar bij hem komen zij niet of nauwelijks aan bod, blijkbaar spraken hun geschriften en ideeën, waarin geloof niet dominant is, hem niet aan.²¹ Hoe anders is het met Dostojevski die hij al aan de universiteit las en aan wiens ideeën hij zich zou blijven laven. Trouwens, nog vaker wellicht dan de auteur en diens werk dook bij Van Severen toen het adjectief 'Dostojevskiaans' op, in allerlei contexten, wat erop wijst dat hij vooral aangetrokken werd door de levenshouding die Dostojevski via zijn personages zijn lezers voorhield.

Reden te meer om even stil te staan bij de auteur die Van Severen dat geïdealiseerde beeld gaf van 'de Russen'. Bovendien schuilt er achter zijn enthousiasme voor Dostojevski onbedoeld ook een parallellisme: beiden hadden in hun leven een kantelmoment gemeen, nl. de omslag van eerder progressieve ideeën naar ronduit conservatief 'rechts' gedachtegoed, en bij beiden volgde die ommezwaai op een traumatiserende ervaring, bij Van Severen de oorlog, bij Dostojevski de dwangarbeid en de verbanning.

¹⁹ Ivan Toergenjev (1818-1883) noemde zichzelf een 'evolutionair', geen revolutionair, maar in zijn werk beschreef hij hen met begrip en sympathie, waarvoor hij problemen kreeg en naar Frankrijk emigreerde. In OD komt hij slechts terloops voor, in Van Severens commentaar bij *Le nouveau Japon* van André Bellessort (verschenen in 1917 in *Revue des Deux Mondes*). Tussen Hegel en Goethes Werther werd hij vermeld als (negatieve) invloed op de studenten (OD 12 01 1918). Aleksandr Gercen / Herzen (1812-1870) emigreerde in 1847, verbleef in Parijs en in Brussel, in 1852 vestigde hij zich definitief in London. In die periode verscheen zijn werk vaak zowel in het Russisch als het Frans en Duits. Zijn *Aan wien ligt de schuld? (Kto vinovat? 1847)* verscheen al in 1853 (vanuit de Duitse vertaling), wat uitzonderlijk vroeg is! Herzen wordt één keer, even terloops, vermeld in de OD-notities over Masaryks artikel over Bakoenin (infra).

²⁰ Gepubliceerd onder zijn pseudoniem Iskander. Herzen reageerde op de ideeën die Michelet ontwikkelde in *Le Peuple russe et le socialisme* (1851) en in diens publicaties die zouden leiden tot *Les légendes démocratiques du Nord* (1854).

²¹ Herzen, Toergenjev, Gorki (die ook voorkwam in Van Severens bibliotheek, infra), Tolstoj en Dostojevski worden nog steeds (her)vertaald en uitgegeven.

In 1849, onder het repressieve bewind van Nikolaj I, frequenteerde Dostojevski de Petrasjevski-leesgroep, jonge intellectuelen die kritiek hadden op het tsarisme en o.m. Fourier lazen.²² De groep werd opgepakt en zwaar gestraft, Dostojevski voor vier jaar dwangarbeid naar Siberië gestuurd, gevolgd door verbanning. Zijn herinneringen aan die periode, *Aantekeningen uit het dodenhuis*,²³ publiceerde hij in romanvorm in 1862, net als de rest van zijn oeuvre werd ook dit werk pas na zijn dood vertaald.²⁴ In brieven schreef Dostojevski dat hij daar in Siberië, tussen ruwe, ongeletterde boeren en criminelen, de gewone Rus écht leerde kennen. In het begin had hij, de salonintellectueel, het bijzonder moeilijk, maar gaandeweg vond hij troost in de religiositeit van het volk, en accepteerde hij zijn verdiende kruis. Zo hadden het proces en de verbanning hem compleet veranderd, van sympathisant van hervormingen werd Dostojevski een overtuigde reactionaire *slavofiel*. Op zijn onnavolgbaar scherpzinnige manier formuleerde Vladimir Nabokov, eminent Russisch schrijver en literatuurcriticus, het zo:

*"His attitude toward the Government had completely changed since the days of his youthful radicalism. 'Greek-Catholic church, absolute monarchy, and the cult of Russian nationalism', these three props on which stood the reactionary political Slavophilism were his political faith. The theories of socialism and Western liberalism became for him the embodiments of Western contamination and of satanic sin bent upon the destruction of a Slavic and Greek-Catholic world. It is the same attitude that one sees in Fascism or in Communism - universal salvation."*²⁵

Nabokovs uitspraken lokken nog steeds evenveel controverse uit als Dostojevski zelf, maar zijn citaat illustreert perfect Dostojevski's ommezwaai en verklaart tezelfdertijd wellicht de aantrekkingskracht die hij uitoefende op Van Severen. Dit is de Dostojevski die hem aansprak, zoals verschillende passages in zijn oorlogsdagboeken aangeven. Van Severen leed door de oorlog, maar probeerde die te beschouwen als een beproeving, een offer. Lijden en dood brachten de mensen dicht bij God, een inzicht dat

— 22 Charles Fourier (1772-1837), Frans socialistisch filosoof, een van de grondleggers van het utopisch socialisme en van de *phalanstère*. Naar Fourier is er in de oorlogsdagboeken een indirecte verwijzing: 'Ik koop – phalanstèrien geworden zijnde – waren aan voor de mess te Steenberghe'. OD 30 01 1917.

23 In het Westen verscheen de eerste (anonieme Duitse) vertaling van *Zapiski iz mǝrtvogo doma* (1862) te Leipzig in 1864. P. Boulogne, *Europe's Conquest of the Russian Novel: The Pivotal Role of France and Germany*, in: H. Pieta, T. Seruya, (eds.), *IberoSlavica, Translation in Iberian-Slavonic Exchange*, Lisboa, 2015, p. 180. Dostojevski's herinneringen werden herhaaldelijk in het Nederlands vertaald, de vroegste versie met als titel *Uit Siberië* (1891), de tweede met de correctere titel *Uit het Doodenhuis* (1906). Zie supra Van Severens citaat uit 1914 over "les retenus de la Sibérie", D 1914, JVSG 2.

24 K. Ravyts, *Literaire voorkeuren [...]*, p. 32. In de lente van 1916 kocht Van Severen de Franse vertaling *Souvenirs de la maison des morts* (1886), vertaald door Ch. Neyroud, met voorwoord van E. M. de Vogüé (infra). Neyroud (1863-1913) was een Zwitsers leraar die na zijn studies Frans doceerde in Rusland en Polen. Hij was een van de eerste vertalers die de Russische en Poolse literatuur in Frankrijk introduceerde, o.m. Dostojevski, Tolstoj en Henrik Sienkiewicz.

25 V. Nabokov, *Lectures on Russian Literature*, Harcourt, 1981, p. 103, gebaseerd op zijn colleges in Cornell University over de negentiende-eeuwse Russische klassieken.

steeds weer bevestigd werd door zijn lievelingsauteur Léon Bloy, dus vond hij ook bij Dostojevski en diens wereld gelijkenissen en troost:

“Stomme oorlog. Ik kan uw noodzakelijkheid maar niet inzien. En toch had ik altijd een grote smart gevraagd voor mijn leven. Thans heb ik haar. Was het misschien mijn beste gebed aan God: lijden! lijden! ik denk fier aan mijn Dostojevski (...)

La conscience est la grande souffrance, la grande douleur de l'homme (...) la souffrance du Christ.

(...) ik wil alleen bondig, kernachtig leven oproepen, mensen, passiemensentyping en weedoorsnokte menselijkheid buiten alle beschaving om. Dostojevski, daar vind ik mijn diepste ik weer

(...) Ja, dat is mijn weg: Dostojevski. Alles lijden en goed blijven en niet in opstand leven, maar gelaten alle smarten dragen en mezelf begrijpen en vereenzamen.”²⁶

DOSTOJEVSKI ALS KOPLOPER

Het is zeker relevant na te gaan in welke verhouding Russische schrijvers en denkers staan tot andere auteurs bij wie Van Severen troost, inspiratie en leesgenot vond. In de oorlogsdagboeken was de absolute topper Bloy (108), daarna volgde een gevarieerd gezelschap met Ibsen (65), d'Annunzio (60), Dostojevski (53), Vermeylen (45) en Suarès (44).²⁷ Een heel eind verder kwam Tolstoj (15), die evenveel aandacht kreeg als Lenin, van de Woestijne en Wilde. Gorki²⁸ bleef in de buurt (11), net als Pascal en Nietzsche, aan de staart bengelden Hegel, Rodenbach en Streuvels (elk 5). Het is duidelijk dat Dostojevski dé Russische auteur was die Van Severen het nauwst aan zijn hart lag, terwijl Tolstoj en Gorki bij hem tot het middenveld behoorden.

Te oordelen naar de titels die Van Severen vermeldde²⁹, las hij de Russische werken in het Frans, minder vaak in het Nederlands: *Souvenirs de la maison des morts*, *Crime et*

— 26 Resp. OD 25 07 1916, 29 07 1916, 11 04 1917, 19 10 1917. Zie ook 25 07 1916, 05 04 1917 (in de Passieweek) ... In de periode dat Van Severen gestraft werd om een flamingantische actie van zijn manschappen, wendde hij zich wanhopig tot Christus die hem de raad gaf, “Wees zacht en goed, geen wraaklust. Je moet niet lamdeernisvoelend zijn, maar intens denkend en intens voelend, zwijgend en hooghartig voortgaan. Dostojevski, Baudelaire, Dante, Christus”. OD 17 07 1917. D. Vanacker verwijst naar een dagboekcitaat van eind januari 1915 met dezelfde teneur: “Il faut qu'on souffre volontairement pour être heureux. Il y a une loi d'harmonie supérieure et suprême qui veut que tout bonheur soit le fruit de douleur équivalente. Il faut que malheur et bonheur s'équilibrent en une justice supérieure que nous avons difficulté à comprendre, mais qui existe réellement. Cette guerre immense en est une preuve sanglante et heureux (pour) ceux qui tâchent de la comprendre du point de vue divin.”, D. Vanacker, in: D 1914, JVSG, jb. 2.

27 In hoofdstuk 4 heeft L. Pauwels Van Severens oorlogslectuur en bibliotheek per categorie gerepertorieerd. Uit zijn gegevens over frequentie blijkt ook dat democratischgezinde schrijvers duidelijk in de minderheid zijn. L. Pauwels, *De ideologische evolutie van Joris Van Severen (1894-1940). Een hermeneutische benadering*, in: JVSG 3, 1999, p. 212.

28 Maksim Gorki (pseudoniem van Aleksej Maksimovič Peškov, 1868-1936). Gorki betekent ‘bitter’, wat verwijst naar zijn engagement in de revolutionaire en emancipatorische beweging.

29 Dat betekent nog niet noodzakelijk dat het lijstje volledig is.

châtiment,³⁰ *De gebroeders Karamazov* en *L'éternel mari*³¹ van Dostojevski, *Anna Karenine*, *Opstanding* en *La sonate à Kreutzer* van Tolstoj, *L'espion* en *Les déçus* van Gorki. Hier duikt een cruciaal aspect op dat we niet uit het oog mogen verliezen: vertalingen waren zowat de enige mogelijkheid om kennis te maken met de Russische literatuur, en daar speelde, – zeker in die periode, – al te vaak het gezegde *traduttore, traditore*.³²

Zoals in andere kleinere taalgebieden was de Nederlandstalige lezer voor de Russische literatuur aan het einde van de negentiende eeuw sterk afhankelijk van wat er in Duitsland en Frankrijk gebeurde. Pas wanneer een vertaalde schrijver dáár door critici en publiek was bejubeld, kwamen de andere talen aan de beurt. Een gevolg daarvan was dat de receptie beïnvloed werd door die critici, en daar speelde De Vogüé, de man die de Russische literatuur en de 'Russische ziel' heeft geïntroduceerd in Frankrijk, onmiskenbaar een toonaangevende rol in, aangezien andere, vaak Russisch onkundige critici vertrouwden op zijn oordeel.³³ Zijn analyses zijn nog steeds zeer waardevol en leesbaar, tot heden wordt zijn *Le roman russe* (1886), gebaseerd op artikels in *Revue des Deux Mondes*, als een basiswerk herdrukt.³⁴ En Van Severen las dat conservatieve tijdschrift, dat tijdens de oorlog ook aandacht had voor het front en de Russische revolutie. In zijn oorlogsdagboeken becommentarieerde hij met instemming De Vogüé's roman *Les morts qui parlent* (1899), ongetwijfeld heeft hij dus nog meer van hem gelezen.³⁵ Nostalgicus van het ancien régime bewonderde (de katholieke) De Vogüé de Russische orthodoxie en zag daarin de synthese tussen politiek en spiritualiteit. Voor hem kon alleen Rusland een antwoord bieden op de fin-de-siècle crisissen in Europa, en was de essentie daarvan te vinden bij Dostojevski.

Maar nog belangrijker dan het oordeel van de critici was dat de kleinere talen niet of nauwelijks teruggrepen naar de brontekst, zij vertaalden de Franse of Duitse vertaling, doorgaans zonder dat te vermelden. En op die vertalingen viel vaak heel wat aan te merken. Wat Dostojevski betreft, werd hij als het ware getrimd om acceptabel te

— 30 Na een 'loopgravendag bij Diksmuide', waarbij rondom hem slachtoffers vallen: "Maar mijn hart is droog, want ik voel niets bij het lezen van Dostojevski" *Crime et châtiment*. Marasme, marasme en nergens goed voor zijn". OD 29 05 1916.

31 "Gelezen: L'Eternel mari, Dostojevski", dagboeknotitie op 24 07 1920, zonder commentaar (D 1920, JVSG 17). *Večnyj muž* (1870, De eeuwige echtgenoot) is een vaudeville-achtige roman over overspel, de Franse vertaling dateert van 1919, de Nederlandse van 1962.

32 Italiaans paroniem, courant gebruikt in de vertaalwetenschappen en daarbuiten, verwijst naar het feit dat een vertaler de brontekst niet letterlijk kan weergeven in de doeltaal. Met negatieve connotatie gebruikt te vergelijken met les belles infidèles, waarbij aanpassingen opzettelijk gebeuren.

33 Vicomte Eugène-Melchior de Vogüé (1848-1910), Frans schrijver, diplomaat en politicus. Als diplomaat woonde hij enkele jaren in Rusland en huwde er een generaalsdochter.

34 *La Revue des Deux Mondes*, Frans maandblad, opgericht in 1829, oorspronkelijk liberaal en met vooral belangstelling voor de relatie van Frankrijk met Europa en Amerika, na 1848 conservatief. Vanlandschoot vermeldt dat Van Severen nog in 1925 "gretig" het blad las (R. Vanlandschoot, *Een lastig verkiezingsjaar*. Joris van Severen 1925, in: JVSG 19, 2015, p. 108).

35 OD 12 11 1917.

zijn bij het doelpubliek, en die ingrepen gingen van een andere titel tot een ander verhaal... Bij het eerste vertaalde werk, *Prestuplenië i nakazanië* (1866) beginnen de problemen al bij de titel: de Russische titel is neutraal, met de terminologie van een juridische tekst, zoals in *Crime et châtement* (1884) en *Crime and Punishment* (1886). De eerste Nederlandse vertaling daarentegen luidde *Schuld en boete* (1885) wat religieuze en morele connotaties impliceert, een interpretatie die later met *Misdaad en straf* gecorrigeerd werd. De Duitse vertaler Henckel³⁶ koos voor de naam van het hoofdpersonage, *Raskolnikow* (1882). Over zijn uitgave valt nog meer op te merken. Zijn kennis van het Russisch was voortreffelijk, maar hij heeft doelbewust ingegrepen in Dostojevski's tekst, hij was nl. zelf de financier van de uitgave en heeft een grote reclamecampagne gevoerd om Dostojevski (en zijn vertaling) een zo breed mogelijk publiek te geven. In zijn voorwoord garandeerde hij onder meer dat de lezers geen last zouden hebben van de anti-Duitse portretten (courant bij Dostojevski) omdat hij "einiges zu Grelle gemildert und manches ganz fortgelassen" had.³⁷

Aangezien Van Severen het vaakst refereerde naar *De gebroeders Karamazov* beperken wij ons tot die roman, en daar waren de ingrepen nog drastischer, zeker bij de Franse vertaling. In 1888 verscheen *Les frères Karamazov*, vertaald door Halpérine-Kaminsky en Morice,³⁸ en die vertaling was een spectaculair voorbeeld van *les belles infidèles*: de oorspronkelijke tekst werd zwaar ingekort én voorzien een verzonnen hoofdstuk, als *happy ending*. Halpérine verdedigde zich met het argument dat Dostojevski dankzij die vertaalcreativiteit zo populair geworden was. Onnodig te benadrukken dat dergelijke verminkingen ook een impact hadden op de receptie en de interpretatie van het werk.

Bovendien werden in kleinere taalgebieden die Duitse en Franse vertalingen als bron-tekst gebruikt. Dat gebeurde ook toen Anna van Gogh-Kaulbach, niet gehinderd door enige Russische taalkennis, de eerste *De gebroeders Karamazov* (1913) produceerde en o.m. dat *happy ending*-hoofdstuk van de Franse vertaling overnam.³⁹ Haar landgenoot Stokvis, Ruslandkenner en de taal wél machtig, was terecht verontwaardigd.⁴⁰ En toch

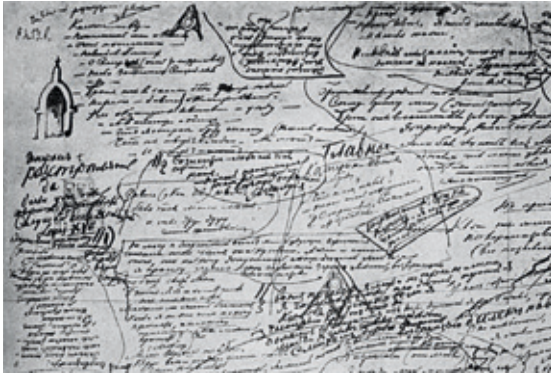
36 W. Henckel (1825-1910) Duits boekhandelaar, uitgever, publicist en vertaler. Hij bracht zijn kindertijd door in Rusland. Na Wanderjahre in Europa keerde hij terug naar Rusland, waar hij actief was als uitgever en vertaler. In 1878 vestigde hij zich definitief in München, waar hij zich bleef inzetten om het Russische literaire, artistieke, politieke en wetenschappelijke leven bekend te maken bij een breed lezerspubliek.

37 P. Boulogne, *Het temmen van de Scyth. De vroege Nederlandse receptie van F.M. Dostoevskij*, KULeuven, doctoraat in de Oost-Europese Talen en Culturen, 2011, p. 350.

38 E. Halpérine-Kaminsky (1858-1936) genaturaliseerde Rus, schrijver en vertaler, Ch. Morice (1860-1919) Frans schrijver, dichter en essayist.

39 A. van Gogh-Kaulbach (1869-1960) Nederlandse schrijfster (romans, toneel, kinderboeken), vertaalster uit het Duits, Engels en Frans. Gelukkig is het bij de ene vertaling uit het Russisch gebleven.

40 W. Weststeijn, in: *Filter, tijdschrift over vertalen*, jg.19, 2012, nr. 4, p. 54, en P. Boulogne, *Het temmen van de Scyth [...]*, p. 544. Zadok Stokvis (1878-1947), studeerde aan de universiteit letterkunde en geschiedenis, en volgde er Russisch. In 1903 trok hij naar Rusland voor zijn proefschrift,

^ Links Dostojevski's notities bij hoofdstuk 5, s.d. en rechts tekeningen bij het manuscript van *De gebroeders Karamazov*, 1879. [Wikimedia Commons]

werd haar vertaling herhaaldelijk herdrukt. Waar het hier om gaat is dat die eerste Dostojevski-vertalingen, waardoor Van Severen de auteur heeft leren kennen, veelal tweedehands- én tweederangs-vertalingen waren (zowel de Nederlandse als de Franse en de Duitse vertaling). Vaak bewerkten de vertalers de tekst om hem 'acceptabel' te maken, althans vanuit hun eigen optiek (moreel, religieus of mercantiel van aard). Het gevolg was dat niet alleen de lezers, maar ook de critici, een verminkte Dostojevski bewonderden, en dat des te meer in die kleinere taalgebieden. Het verklaart ook dat men Dostojevski vooral associeerde (en soms nog) met psychologisch inzicht en christelijk mededogen, en nauwelijks oog had voor zijn (vaak politiek incorrecte) satire en zijn polyfonische stijl.⁴¹ Maar die enge interpretatie van zijn boodschap en die quasi-verheerlijking van het lijden voor Christus bleven wel overeind, en dat is precies wat Van Severen zo fascineerde.

En hoe zat dat met Tolstoj en Gorki, hoe toegankelijk was hun werk in ons taalgebied? Bibliografisch onderzoek voor de periode tussen 1885 (toen de stroom vertalingen uit het Russisch goed op dreef kwam) en 1914 levert minstens 140 titels op.⁴² Tolstoj is de

publiceerde vertalingen en veelgelezen artikels over het land.

41 In ons taalgebied werd dat beeld stilaan bijgesteld, zeker na de Tweede Wereldoorlog. Interessant daarbij is dat, – los van de betere kwaliteit van de vertalers-russisten, – elke goede vertaling nieuwe aspecten van het origineel boven water kan brengen, en dat geldt ook voor iedere Nederlandstalige vertaling van Brat'ja Karamazovy.

42 Gebaseerd op E. Waegemans et al., *Bibliografie Russische literatuur [...]*, 2019. In die periode

absolute koploper met meer dan zestig titels (romans, verhalen en essays), daarna volgde Gorki met vijftigtal titels, (romans, verhalen, toneel), terwijl Dostojevski in die periode maar aan tien titels (romans en herinneringen) komt. Dat vergroot natuurlijk de kans dat Van Severen zijn 'Russen' vooral in het Frans las, – wat al bleek uit de titels die hij vermeldde, – en hoe dan ook in een van die niet zo getrouwe vertalingen. Maar het valt ook op dat zijn voorkeur voor Dostojevski diametraal staat tegenover de rangorde die het aantal Nederlandse vertalingen in die periode aangeeft, en dat zijn focus op Dostojevski en die (enkele) titels aantoont dat zijn belangstelling vooral mystiek-conservatief geïnspireerd was, veel meer dan literair, sociaal of maatschappijkritisch.

TOLSTOJ, DE ARISTOCRAAT DIE MOEZIEK WOU ZIJN

Toen de twintigjarige Van Severen de eerste keer Tolstojs roman *Opstanding* las, schreef hij in nogal gezwollen taal dat hij de "apostel" Tolstoj had leren kennen, "die bachten zijn veelbultig, opgebold voorhoofd een wereld van klaardoorkende mensenwezens draagt die allen zo aardig-eigen op zichzelf bestaan en zo hartstochtelijk door hun echtgoede schepper bemind zijn". Een maand lang had hij zich laten meevoeren in Tolstojs roman die hem aan de realiteit herinnerde, aan het contrast tussen twee werelden, de "echt grote wereld" diegene waarin de mensen leefde, – in 1914 was dat de chaos van de beginnende oorlog, – tegenover "t officiële" dat Tolstoj aan stukken verbrijzelde. Dat sprak hem aan, "staat tegen volk, koud boerenverstand tegen gezonde bezieling".⁴³

Begin 1917, bij een nieuw notitieboekje en nieuwe voornemens, schetste hij het plan voor zijn kunstwerk dat "de levende synthese van de gang van het leven" moest worden, zoals vier hoofdpunten aangeven: zinnelijkheid ("das ewig Weibliche"), heilige opstandigheid (waar Tolstoj voor staat), de worsteling tussen heiden en christen, en tot slot, "de leer van 't lijden" met Dostojevski, "... en toch d'Annunzio". Een schier onmogelijke synthese die vooral aangaf waarnaar hij verlangde in zijn eigen leven.⁴⁴ De combinatie van die drie bewonderde voorbeelden is tegelijkertijd een symptoom van de tegenstrijdigheden in het karakter en de levensverwachtingen van Van Severen. Tolstoj was anarchistisch ingesteld, met een eigen visie op christen zijn, maar zeker geen apostel van het lijden, en wat zinnelijkheid betreft geen voorbeeld of leidraad.

werden de vertalingen voor het overgrootste deel gepubliceerd in Nederland. Het beeld is gevarieerd, – dikke romans, verhalen, toneel, essays, bundels, – bij ongeveer de helft wordt vermeld dat ze uit het Duits of het Frans vertaald zijn, bij Tolstojs essays soms het Engels, een exactere schatting is onmogelijk aangezien dat vaak niet vermeld werd in het colofon.

43 OD 04-05 09 1914. Zie ook D 1914, JVSG, jb. 2. Het is niet te achterhalen welke uitgave Van Severen las, maar hoogstwaarschijnlijk een Nederlandse, het door hem overgenomen citaat is in het Nederlands. De eerste vertaling *Opstanding* (Voskresenië) verscheen in 1899 en werd vóór 1914 zes keer heruitgegeven, al dan niet herwerkt.

44 OD 12 01 1917.

^ Lev Tolstoj in zijn bureau, 1908. [Wikimedia Commons]

Een jaar later voerde hij Tolstoj nog eens op in een vrij uitgebreid citaat uit *Le Pays*,⁴⁵ in een anekdote die moest illustreren hoe eenvoudig en wijs zowel Tolstoj als de Russische moezjiek waren. In 1893 was de Franse ultranationalistische politicus Déroulède in Rusland om steun te vinden voor een alliantie Frankrijk-Rusland en *Le Pays* hekelde zijn houding als onderdeel van de Franse politiek van steun aan het tsarisme (o.m. met "*la prodigalité de l'or français*"). Tijdens het bezoek bij Tolstoj reageerde de gevierde auteur ontwijkend op Déroulèdes betoog, in plaats daarvan liet hij een oude moezjiek antwoorden. Die stelde dat zowel de Duitser als de Fransman als de Rus werkten voor hun brood, en dat ze dus best met elkaar overeenkwamen, "*Et Tolstoï, confrontant le riche et superbe Déroulède aux mains blanches, avec le pauvre et simple moujik aux mains labourées, nous découvrait une Russie où l'idée d'humanité domine sur l'idée de patrie*".⁴⁶

— 45 *Le Pays de France* (1914-1919), een patriottische krant die veel nieuws over het frontleven bracht. OD 18 06 1918.

46 Tolstoj was een man van contradicties. Hij hield van het landelijke leven op Jasnaja

Na bijna vier jaar aan het front deelde Van Severen, zoals wellicht de meeste lezers van *Le Pays*, de conclusie dat verdragen getekend worden door “*les mains blanches*”, terwijl “*les mains calleuses*” ze moeten uitvoeren.

Met de *Kreutzer-sonate* had hij het moeilijker, wat gezien zijn leeftijd niet onbegrijpelijk is.⁴⁷ De zeventig jaar oude Tolstoj schreef dit verhaal over passie en jaloezie, die uitmonden in moord, immers in de periode waarin, – na meer dan een kwarteeuw huwelijkleven, – de kloof tussen hem en zijn vrouw Sofja Bers dramatische proporties had aangenomen. Zijn ideeën over het huwelijk veroorzaakten onmiddellijk grote commotie in Rusland en daarbuiten. In het verhaal en in zijn *Nawoord* pleitte hij namelijk voor abstinentie, zij het als een ideaal waarnaar men kan en moet streven, maar dat, – zoals het ideale past, – onbereikbaar is.⁴⁸

Ongetwijfeld herkende Van Severen zijn eigen zinnelijkheid in de Tolstoj die hartstocht en sensualiteit niet schuwde, – niet in zijn leven en niet in zijn oeuvre, – maar volgens hem liet de schrijver zich hier wel heel verbitterd uit over het huwelijk. De jongeman voelde zich beslist ook niet aangesproken door die oproep tot totale ascese. In de *Kreutzer-sonate* zag hij vooral haat, geen liefde, in tegenstelling tot *Anna Karenina*, de roman die hij in dezelfde periode las, en die voor hem van “*hogere waarde en breder*” was.⁴⁹ Die roman schreef Tolstoj toen de depressieve periode die tot zijn ‘bekering’ zou leiden net was begonnen, maar zijn verbittering over het huwelijk zou pas twintig jaar na *Anna Karenina* uitgroeien tot het radicale standpunt in de *Kreutzer-sonate*, geschreven door de latere Tolstoj, de christen profeet, zoals hij (toen) vooral bekend werd in de hele wereld. Maar nog vóór zijn evolutie van ‘novelist tot moralist’ verkondigde hij in feite dezelfde visie op het huwelijk. In 1859 schreef hij het verhaal *Semejnoë*

Poljana, maar bleef een aristocraat, bewust van zijn afkomst. Toen de Schots-Canadese econoom James Mavor hem bezocht in 1899 (i.v.m. met de emigratie van de duchobory) schreef hij: “*Although he wore the dress of a peasant, he had neither the aspect nor the bearing of a peasant*”. De duchobory (letterlijk (be)strijders van de geest, zelf noemden ze zich Gods volk), een Russische sekte die zich in de XVIIIe eeuw had afgescheurd van de Russisch-orthodoxe kerk. Zij zagen Gods aanwezigheid in iedere schepsel en waren consequent pacifist. Als anarchisten wezen zij de wereldlijke en religieuze overheid af. Van meet af aan vervolgd als iconoclasten werden ze door het tsarisme verbannen en vervolgd. Eind XIXe eeuw kregen ze uiteindelijk de toelating om te emigreren, vooral naar Canada.

47 *La sonate à Kreutzer* (Krejcerova sonata, 1889) o.a. OD 18 06 1916 en 06 07 1916. De Franse vertaling verscheen al in 1890, de eerste Nederlandse, *Kreutzer-sonate* verscheen in 1895, gevolgd door zijn nabeschouwingen (over het huwelijk) en vertaald uit het Duits.

48 Gehuwd in 1862 schonk Tolstoj zijn zestien jaar jongere vrouw dertien kinderen (miskramen niet meegerekend) en nam het niet zo nauw met de huwelijksrouw. De kiemen van de crisis die tot zijn ‘bekering’ zou leiden werden al gelegd na het vierde kind (°1866!), toen de artsen het echtpaar aanraadden geen kinderen meer te hebben. Het laatste is geboren in 1888, een jaar vóór *Krejcerova sonata*.

49 *Anna Karenina* (1877) o.a. OD 06 07 1916. Tolstoj's tweede roman, de eerste Nederlandse vertaling verscheen in 1887, vertaald uit het Frans. Van Severen las de roman over Anna, die haar echtgenoot verlaat voor een jongere officier, in de periode van zijn passie voor de oudere, gehuwde Katia Innes-Taylor.

sčast'e, dat Streuvels in 1903 vertaald heeft als *Geluk in het huishouden*.⁵⁰ Enkele jaren later volgde het (postuum gepubliceerde) artikel *O brake i prizvanii ženščiny* (Over het huwelijk en de roeping van de vrouw) waarin de imker Tolstoj poneerde dat de mannen de werkbijen waren in de bijenkorf van de mensheid, en de vrouwen niet afgeleid mochten worden van hun hoofdrol: de soort reproduceren.

Wat wel opvalt, is dat Van Severens bewondering voor Tolstoj als denker, als "apostel" zoals hij hem in 1914 nog noemde, veel beperkter is dan die voor Dostojevski. Beiden waren nochtans christen tot in het diepste van hun wezen, maar terwijl Van Severen steeds weer teruggreep naar Dostojevski als dé auteur die de diepste dimensies van het menselijke leven en samenleven blootlegt en de mens ziet in de relatie met God en de boze machten, schonk hij nauwelijks aandacht aan de 'christelijke' facetten van Tolstoj, zijn christen-anarchisme en zijn pedagogische gedrevenheid (in ruime zin), kortom, datgene dat de tolstojanen over de hele wereld propageerden. En die zouden pas zijn (beperkte) aandacht krijgen na de oorlog.

GORKI, DE STORMVOGEL⁵¹

In de oorlogsdagboeken kwam Gorki's werk niet zo vaak aan bod. Gorki was dan literair wellicht de mindere van Tolstoj en Dostojevski, maar qua politiek-maatschappelijke invloed op zijn minst even belangrijk, zowel in Rusland als in de wereld.

Begin april 1917, in de Goede Week, mediteerde Van Severen over de liturgie van die dag, met daarop aansluitend het beeld dat die stemming opriep bij hem:

*"(...) liefde tot God, opoffering totterdood, aanvaarden van alle lijden, nederigheid (...) leven, altijd maar leven, als een grote stroom naar de goddelijke zee toe. Maxim Gorki's wilde, woeste, natuurdriftige kop. Geen gedachteversnipperaar, geen al-sesuitpluizend redeneren, maar voortvarend groot menselijk leven van zijn eigen diepste droom, echt met zichzelf. Revolutionair gemoed: zalig die hongeren en dorsten naar rechtvaardigheid."*⁵²

In één citaat heeft hij het over het leven accepteren als lijden dat de mens dichter bij God brengt (zijn Dostojevski), en zijn volgende gedachte ging naar Gorki, die as-

— 50 De vertaalgeschiedenis van dit verhaal is bijzonder complex, de eerste Duitse vertaling verscheen in 1875, de eerste Franse in 1878, de eerste Engelse in 1888. In het Nederlands verschenen in de periode 1886-1904 maar liefst vijf vertalingen (Streuvels inclusief). H. Verstraete, P. Van Poucke, *Geluk in het Huishouden of huiselijk geluk? Streuvels interpreteert Tolstoj*, in: *Streuvelsgenootschap, jaarboek XIX*, 2014, pp. 119-144.

51 Bijnaam die Gorki kreeg om het prozagedicht *Pesnja o burevestnike* (Het lied van de stormvogel), geschreven in 1901, nadat de politie met geweld ingreep bij een studentendemonstratie in St. Petersburg. De uitwerking die het had op revolutionairen doet denken aan de impact van Rodenbachs *Het lied der Blauwvoeten*.

52 OD 02-03 04 1917. De laatste zin refereert naar Mattheüs 5:6. Bij het 1e nummer van *Ter Waarheid* gebruikte Van Severen dat vers in de illustraties (door J. Verdegem) op de omslag.

socieerde hij met revolutie in de zin van het onvermoeid nastreven van een droom: rechtvaardigheid voor de minst bedeeden. Heel even lag zijn conclusie niet langer bij beschouwen, tobben, maar bij handelen. Enkele dagen later kocht hij in De Panne een (gevarieerd) voorraadje boeken, *Frères Karamazov* van Dostojevski, het internationaal bekende oorlogsdagboek *Le feu* (1916) van Barbusse (infra), de dichtbundel *Getooide doolhof* (1909) van P.N. Van Eyck⁵³ en *Eenzaamheid* van Benson.⁵⁴ In zijn dagboek heeft hij het in die periode vooral over de moeizame relatie met Mrs. Katia Innes-Taylor, waardoor zijn gemoedstemmingen voortdurend wisselden, ook in de loop van één ontmoeting.⁵⁵ Na een dergelijke dag kon

> Lev Tolstoj en Maksim Gorki in Jasnaja Poljana, 1900. [Wikimedia Commons]

53 P.N. van Eyck (1887–1954) Nederlandse dichter, hoogleraar aan de Universiteit Leiden en criticus. *Getooide doolhof* was zijn 1e bundel, zijn bekendste gedicht is *De tuinman en de dood* (1926).

54 OD 11 04 1917. R.H. Benson (1871-1914) Anglicaans clericus die zich bekeerde tot het katholicisme en carrière maakte, tot in het Vaticaan. Het postuum gepubliceerde *Loneliness?* (1915) was zijn laatste roman. Van Severen las nog meer van die productieve auteur: *La vocation de Frank Guisely* (*None Other Gods*, 1911), dat hij een “Schoon maar oppervlakkig boek” vond (OD 16 en 23 11 1916). Hij gaf uitgebreid commentaar bij Bensons historische roman *Hoe een koning overwon* (*The King's Achievement*, 1905), en had opmerkingen over de Nederlandse vertaling, OD 19 01 1918. Bij zijn commentaar over de dystopie *Le Maître de la terre* (*Lord of the World*, 1910) zijn citaten en een uitvoerige samenvatting weggelaten (OD 21 01 1918). Zie ook de recensie in *Ter Waarheid* juni 1922 over *Wat was het?* (1921, *A Mirror of Shalott*, 1907). Vanlandschoot wijst naar Bensons invloed op Van Severens evolutie van ‘revolutie’ naar wat hij eind 1917 in zijn dagboeken ‘echt katholicisme’ noemt, de restauratie van Vlaanderen in de christelijke middeleeuwen. R. Vanlandschoot, *Wij willen een principiële politiek voeren*. (TW 1923), in: *JVSG* 12, 2012, pp. 33-34.

55 Na alweer een bezoek waarin Van Severen afwisselend wrevelig, “kwaad, bizar, somber en nors” was, en dan toen zij zijn wang streelde “gelukkiger (...) ik zou willen wenen” schreef hij: “De lelijkheid van ‘t mij omzwalpende leven doet me woedend stikken. Ik voel me blij: ik ben enigszins als Dostojevski’s Dimitri geweest deze namiddag.” (OD 11 04 1917). Dimitri Karamazov is de oudste zoon in Dostojevski’s roman, een jonge officier-luitenant, bon vivant, sterk, knap, sensueel, emotioneel, daadkrachtig, die vecht met zijn vader om dezelfde vrouw en veraf stond van de zielenroerselen en morele dilemma’s van zijn broers, maar te oordelen naar het citaat sprak Dmitri Van Severen wel aan.

Bensons roman hem niet bekoren en begon hij aan Gorki's *L'Espion*. Het eerste deel van het citaat slaat op Benson, van wie hij ander werk nochtans had geapprecieerd.⁵⁶

*"Al dat gezeur, dat zoetsappig beschrijven van burgerlijk originele, oude zielen en romantische, jonge meisjes is me te onnozel geworden, en ik wil alleen bondig, kernachtig leven oproepen, mensen (...) Door vergelijking leert men best de waarde der dingen, der literaire en andere kunstwerken waarden. Bijvoorbeeld: als ik Gorki's *Espion* naast Dostojevski's *Gebroeders Karamazov* plaats, zie ik goed Dostojevski's geniale overmacht in en beider karakter begrijp ik beter."*⁵⁷

Gorki's verhaal speelt zich af in de woelige periode rond 1905. Het hoofdpersonage is een kwetsbare weesjongen die onder druk politespion werd en daaraan ten onder ging. Of dit het eerste werk van Gorki is dat Van Severen las, is niet te achterhalen, maar hij voelde zich blijkbaar, net als bij Dostojevski, aangesproken om zijn mededogen met de personages. Gorki werd beroemd om zijn verhalen over *bosjaki* (letterlijk 'die blootsvoets lopen'), gewone Russen die, ontredderd door de komst van het kapitalisme, rondzwierven op zoek naar werk, hongerend en ontevreden. Maar in tegenstelling tot Dostojevski beschreef hij hen niet als (berustende) 'vernederden en vertrapten'⁵⁸, maar als ongebonden en opstandige mensen. Voor Gorki lag de wortel van het kwaad in de sociale structuren, die sterke sociale tendens in zijn werk sprak de intelligentsia aan en lag ongetwijfeld mee aan de basis van zijn beroemdheid in eigen land en daarbuiten.

Midden 1917, vermoeid door het krijgsgewoel en de zoveelste emotionele ontmoeting met Mrs. Innes-Taylor, las Van Severen Gorki's *Les déçus* (1901), een bundel waarin de uitgever twee verhalen uit 1897 had gekoppeld, *Le Ménage Orlov* en *Les Ex-hommes*.⁵⁹ Veel troost of afleiding kon Gorki hem hiermee niet geven:

*"Lees Maxim Gorki's *Déçus*. Heb nood aan iets anders, aan een diepe denker, aan een Oorda, aan een Karel De Schaepdrijver, heb nood aan hemel en aarde (...) Deze oorlog is de onbegrijpelijkste domheid die ik ooit heb aanschouwd."*⁶⁰

56 OD 11-12 04 1917. *L'espion* is de Franse vertaling (1910) van *Žizn nenužnogo čeloveka* (1908). Gorki had (zoals vaker gebeurt) twee titels in gedachten die zowel bij de publicatie als in de vertalingen voorkomen, in ons taalgebied vertaald als resp. *De politespion* (1912) en (definitieve titel) *Het leven van een nutteloos mens* (1984).

57 OD 10 04 1917.

58 Dostojevski's eerste roman *Unizennye i oskorblennye* (1861) (*De vernederden en de vertrapten*), waarvan de eerste Nederlandse vertaling verscheen in 1919.

59 *Suprugi Orlovy en Byvsjie ljudi*, Franse vertaling in 1901. In het Nederlands verscheen *Het echtpaar Orlov* in 1905 in de bundel *Barrevoeters*, het verhaal over 'ex-mensen' (letterlijke vertaling van de tweede titel) pas in 1929, met als titel *Gevallenen*. 'Barrevoeters' is een correcte vertaling van *bosjaki*, maar het wordt in hedendaags Nederlands alleen nog gebruikt voor een monnikorde (de discalceaten of ongeschoeiden) of als bijwoord.

60 OD 12 06 17. Oorda is Cyriel Verschaeve. Van Severen was erg gesteld op "Mijn Karel", met

Wellicht had hij meer positieve gevoelens gehaald uit Gorki's beste verhaal uit die periode, *Zesentwintig man en een meisje* (1899), dat quasi onmiddellijk werd vertaald in het Duits (1890), het Engels (1902) en het Frans (1907), en dat door velen nog steeds als een kleinood wordt beschouwd. Of uit zijn beroemdste stuk *Na dne* (letterlijk: op de bodem, aan de grond, 1901-1902), dat praktisch onmiddellijk na de creatie (in Moskou door Stanislavski) in het Westen werd vertaald en gespeeld (en nog steeds wordt opgevoerd).⁶¹ Het stuk speelt zich af in een kelder waarin enkele aan lagerwal geraakte mensen verblijven, die dromen over een betere toekomst, een menswaardig bestaan in een rechtvaardige maatschappij. Hun soms heftige gesprekken hadden Van Severen kunnen boeien, vooral de figuren van de zwerver Luka, die troost bracht, en Satin, een gewezen arbeider, bajesklant en valsspeler, die zijn lotgenoten waardigheid en trots wou bijbrengen:

"(...) Of iemand gelooft of niet gelooft is zijn zaak! De mens is vrij... Hij betaalt overal zelf voor: voor zijn geloof, zijn ongeloof, voor zijn liefde, zijn verstand (...) Dat klinkt ... trots! Me-ens! (...) je moet hem niet omlaag halen door medelijden ... je moet hem in zijn waarde laten!"⁶²

Dit discours laat een ander Rusland zien dan dat van Dostojevski, het zet niet aan tot lijdzaamheid, maar precies tot de revolutie waarvan ook Van Severen droomde, al was het maar om de oorlog te verslaan. In die rol bracht Gorki hem dan ook troost en kracht toen hij in augustus 1917, verdacht van flamingantische activiteiten, bezoek kreeg van de *Sûreté Militaire*. De degradatie leek waarschijnlijk, het werd een *"Lijdensdag voor Vlaanderen (...)* en dat alles midden 't slagveld, midden de dodenkamer (...) maar ik blijf apostel en ga geen duim achteruit. *Carlyles persoonlijkheid en Goethes en Baudelaires en Gorki's sterken mij.*"⁶³

In de naoorlogse periode tot pakweg 1922 vertonen Van Severens opstandigheid en zg. 'linksheid' veel overeenkomsten met Gorki's credo, en toch komt Gorki bij Van Severen zelden voor, bovendien vooral anekdotisch, niet inhoudelijk.

wie hij vaak contact had aan het front. Eind december 1917, in Bray-Dunes, hadden zij lange gesprekken, hij noteerde: "Hij brengt mijn ziel tot haar eigen wereld terug: Vlaamse beweging. Bij hem is alles groots. Een Leninfiguur, 'fanatic and violent', een man van deze tijd met eenheid in zich". OD 26-28 12 1917. Zie ook D. Vanacker, *Karel de Schaepdrijver, de 'sublieme deserteur'*, in: *JVSG*, jb. 8, 2004, en *De waarheid van Karel de Schaepdrijver*, in: *JVSG*, jb. 13, 2009.

61 Eerste vertalingen: *Nachtasyl*, *Szenen aus der Tiefe* (1902), *Slaapstêe*, *Uit de onderste lagen der samenleving* (1902), *Les bas-fonds* (1905) en *The Lower Depths* (1912). De recentste Nederlandse vertaling is van Marja Wiebes met als (correcte) titel *Op de bodem*.

62 M. Gorki, *Op de bodem – theatertekst*, Leiden, 2010, p. 84. Die discussie in het 4e bedrijf sluit *Na dne* af. De filosofie die hierachter zat komt nog ter sprake bij Proletkult.

63 OD 15 08 1917. Cf. Van Severens citaat (supra) over een "voortvarend groot menselijk leven van zijn eigen diepste droom, echt met zichzelf". (OD 02-03 04 1917).

LITERAIRE RAADGEVERS ONDER TIJDGENOTEN

De vraag naar de bronnen die Van Severens visie op de Russische literatuur hebben bepaald, blijft intrigerend. Aangezien hij het merendeel van de titels in het Frans vermeldde, heeft De Vogüé ongetwijfeld een rol gespeeld, maar ook in ons taalgebied hadden even prominente russofielen gepubliceerd in tijdschriften die ook Van Severen las, zoals *De Gids*. Wellicht kan De Vogüé al volstaan om zijn interesse te verklaren. Voor De Vogüé was '*l'esprit évangélique*', het mededogen voor wie leed en ongelukkig was, inherent aan de Russische schrijver, "*tout livre russe était par définition un livre orthodoxe; il témoignait d'une foi indiscutée, lien national de cet énorme faisceau d'hommes*".⁶⁴ Twee pijlers die ook Van Severen aan elkaar koppelde, in zijn geval Vlaams-nationalisme en katholicisme.

Dostojevski was voor De Vogüé dé Russische orthodoxe schrijver bij uitstek, "*il fit passer sur la Russie un souffle brûlant de tendresse et de fraternité : le sentiment générateur de son oeuvre fut la pitié*". Volgens hem bleef dat religieuze gevoel aanwezig bij Tolstoj en Toergenev, onrustige zielen, twijfelaars maar toch gehecht aan de evangelische boodschap. Tolstoj's werk beschreef hij als "*une longue interrogation devant le mystère de l'univers, une minutieuse enquête sur le premier besoin de l'homme*", ook bij Toergenev hoorde hij nog steeds christelijk mededogen, maar niet langer bij Gorki, "*un parfait agnostique*" die opzettelijk de orthodoxe traditie van Rusland negeerde. In Gorki zag de criticus de democratisering van het (aristocratische) romantisme van Poesjkin en Lermontov, het euvel waaraan Gorki net als zijn voorgangers leed was "*qu'il « démasque » et ne peint la société si vilaine que pour exciter les vaillants à la détruire; mais il ne dit nulle part sur quel plan idéal il entend la réédifier*". Die uitspraak is vanzelfsprekend geïnspireerd door De Vogüé's eigen maatschappijvisie, maar interessant is dat hij Gorki in dat opzicht plaatste naast d'Annunzio en Kipling, die toen net als Gorki de Europese jeugd aanspraken. Ook Van Severen, blijkbaar, d'Annunzio stond bij hem op de vierde plaats, tussen Ibsen en Dostojevski.⁶⁵

Qua russofilie was N. van Wijk in ons taalgebied De Vogüé's evenknie.⁶⁶ Nog meer dan door de literatuur was hij wellicht geboeid door de 'Russische mens', en dan vooral zoals hij voorkwam bij Dostojevski en Tolstoj,

"mannen op wie de naam 'schrijver' of 'publicist' niet meer van toepassing is, zieners, zoals West-Europa ze niet kent, profeten in één woord: waar zulke mannen een

64 E.-M. de Vogüé, *Souvenirs de la maison des morts de Dostoïevski – Avertissement*, Paris, 1886 en Maxime Gorky, *L'Œuvre et l'Homme*, in: *Revue des Deux Mondes*, 1901, t.4, pp. 660-695.

65 Zie L. Pauwels, *De ideologische evolutie van Van Severen [...]*, in: *JVSG*, jb. 3, p. 212, de populariteitslijst van 65 namen die Van Severen citeerde. d'Annunzio kreeg 60 vermeldingen, tussen Ibsen (65) en Dostojevski (53), veel lager komen Tolstoj (15), Gorki (11) en Kipling (6).

66 N. van Wijk (1880-1941) Nederlands taalkundige, van 1913 tot 1941 de eerste Nederlandse hoogleraar in de Slavische talen. Over Russische literatuur schreef Van Wijk voor vakgenoten en voor een algemeen publiek. Hij publiceerde in o.m. *De Gids* en *De Tijdspiegel*.

^ Eugène-Melchior de Vogüé, vóór 1930. [Wikimedia Commons]

Christen-maatschappij hebben gepredikt, waarin eigenbelang en maatschappelijke welstand zal achterstaan bij naastenliefde, waar zulke mannen in het Russische volk schoonheden hebben ontdekt, die hun hoop geven op de verwezenlijking van hun idealen, – daar ligt het voor de hand, dat ook bij anderen het geloof aan de hooge bestemming van de Russische natie niet zal verdwijnen. En al ziet het er op 't oogenblik uit, alsof de 'intelligentie' Europeescher denkt dan ooit, het is heel goed mogelijk, dat binnenkort het tegenovergestelde ideaal weer meer aanhangers vindt."⁶⁷

Alleen al daarmee had Van Wijk Van Severen kunnen intrigeren. Los van het verouderde taalgebruik kan vandaag nog steeds gezegd worden dat zijn analyse alleszins deskundig en rationeel was. Dezelfde teneur bij Z. Stokvis, die rond de eeuwwisseling een tijdje in de ban was van het religieus-ascetische socialisme van Tolstoj, maar uiteindelijk teleurgesteld omdat die volgens hem geen bruikbare oplossing bood, meer aansluiting zocht bij de Nederlandse sociaaldemocraten. Ook hij was gefascineerd door de Russische volksaard en bewonderde de schrijvers. Hoewel er geen verwijzingen zijn in de dagboeken blijft de kans reëel dat Van Severen ook Stokvis' vertalingen

— 67 N. van Wijk, Russische indrukken, in: *De Gids*, jg. 72, 1908, pp. 493-494. Het 'ogenblik' is 1905, met 'intelligentie' bedoelde hij de intelligentsia.

van Tolstojs essays heeft gelezen, en artikels zoals zijn *Herinneringen aan Rusland*, gepubliceerd in het tijdschrift *Onze Eeuw*.⁶⁸

De bevolgen bewoordingen van De Vogüé, Van Wijk en Stokvis pasten in ieder geval heel goed bij de toenmalige gedachte- en gevoelswereld van de jonge Van Severen, zij weerklinken ook in zijn oorlogsdagboeken en doorheen de hele periode waarin hij door Rusland gefascineerd werd. Maar wellicht werd hij toch het meest beïnvloed door essayisten zoals door hem bejubelde André Suarès. Zo noteerde hij na het lezen van Suarès' *L'Occident*, naast diens overwegingen over '*la guerre des boches*', ook enkele uitspraken over de Russen:

"En Russie partout des saints (...) De poète plus grand que Dostoïevski, il n'en est point. Il y a plus d'humanité dans un seul chef d'oeuvre de Dostoïevski que dans tous les livres allemands. Cause de l'excellence russe: la souffrance. Ce peuple a tant souffert, qu'il n'avait plus qu'à aimer ou à disparaître. Il a aimé." (OD 21 04 1916)

Vanuit die (haast masochistische) instelling 'lijden en liefhebben' is het wellicht te verklaren dat bij Van Severen, ook in de naoorlogse periode, de belangstelling ontbrak voor die denkers en schrijvers die niet berustten in het tsaristische-orthodoxe status-quo van heersers en 'onderworpenen der aarde'. Dostojevski's gedachtengoed evenwel bleef permanent aanwezig, zoals ook zal blijken in de *Ter Waarheid*-periode (1921-1924). Daarmee sloot Van Severen aan bij de toenmalige modieuze Europese stromingen van Dostojevski-bewonderaars.⁶⁹

68 Z. Stokvis, *Herinneringen aan Rusland*, in: *Onze eeuw*, jg. 4, 1904, pp. 33-57 en 209-233. Het tijdschrift verscheen van 1901 tot 1924. De ondertitel '*Maandschrift voor staatskunde, letteren, wetenschap en kunst*' doet onwillekeurig denken aan die van Van Severens *Ter Waarheid* (zie infra). Hoewel hij verschillende gelijkgestemde tijdschriften besprak in *Ter Waarheid*, heb ik er geen verwijzing naar *Onze Eeuw* gevonden.

69 Die invloed op de literaire wereld in ons taalgebied is bestudeerd in J. Bel, *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1900-1945 (d.6)*, Amsterdam, 2018, pp. 457-470. Aan Dostojevski's impact wijdt Brolsma het uitstekend gedocumenteerde hoofdstuk '*De bekoring van het Oosten. Dostojevski als Russische remedie voor Europa*', in: M. Brolsma, *Het humanitaire moment. Nederlandse intellectuelen, de Eerste Wereldoorlog en de crisis van de Europese beschaving (1914-1930)*, Universiteit Amsterdam, Faculteit der Geesteswetenschappen, doctoraat, 2015, pp. 125-168